

Muziek in de liturgie

De taal van de muziek in de liturgie

De gemeente komt samen om Gods heil te vieren (*Dienstboek – een proeve*, deel I, Schrift – Maaltijd – Gebed). Dat vieren is een vorm van intermenselijk handelen waarin de gemeente omgang met God zoekt. Het staat echter niet los van wat zich buiten de muren van de kerk in de samenleving afspeelt. Kerk-gangers maken immers zelf deel uit van die samenleving. Wanneer we het over muziek hebben, geldt datzelfde: muziek die in de kerk klinkt, staat niet los van wat zich daarbuiten afspeelt. Wat kan de betekenis van muziek zijn op de kruispunten van het seculiere en het kerkelijk leven? Zijn van daaruit praktische aanwijzingen te geven voor muziek bij *casualia*, diensten bij verschillende gelegenheden?

Eigenheid van muziek

Muziek is één van de vormen die ons in de liturgie worden aangereikt om met God en met elkaar om te gaan. Wij vertrouwen erop dat God muziek bij zijn boodschap wil gebruiken. In muziek komt zijn Woord tot ons en in ons antwoord 'heffen wij ons hart op tot God in de hemel' (Klaagliederen 3:41). Het musiceren in de liturgie richt iets uit; dat is de kracht ervan. Wanneer wij muziek maken – zingen, bewegen, spelen op instrumenten of roepen – kunnen wij niet om onze lichamelijkheid heen. We hebben met onze hele persoon deel aan de liturgische handeling. Muziek maakt ons dus actief. Dit geldt al als wij er naar luisteren, maar vooral wanneer wij zelf muziek maken. Zij doet een beroep op de creativiteit waardoor wij Gods deelgenoot in het scheppen worden. Muziek als liturgisch medium om met God en met elkaar om te gaan zou niet kunnen bestaan zonder onze bezielende en zingevende creativiteit.

Muziek is van zichzelf georganiseerd geluid, pure klank. Muziek is niet 'waar' of 'onwaar', zoals een mededeling dat wel kan zijn. Evenmin is de muziek 'droevig' of 'vrolijk', zoals een treurwilg niet droevig is en een jurkje niet 'vrolijk'. Net als gewone taal heeft muziek een symboolfunctie: muziek verwijst naar menselijke gevoelens en kan deze opwekken. Ze kan een heilzame en troostende uitwerking op ons hebben wanneer wij somber zijn of onder een last gebukt gaan. Maar het komt ook voor dat zij zulke gevoelens in ons juist bevestigt of zelfs

versterkt. Dit alles heeft niet primair betrekking op de muziek zelf, maar op de reacties die zij oproept. Want muziek is een werkelijkheid waarop mensen ambivalent en dus verschillend reageren.

Herkenning en erkenning

Muziek kan gezien worden als afspiegeling van de samenleving, concreter: van de gemeenschappen met hun talrijke groeperingen en groepen, die vaak elk hun eigen muziekcultuur hebben. Muziek is voor veel mensen een middel om zich met hun favoriete groep – leeftijdgenoten, voetbalclub, schoolklas – te identificeren en zich te kunnen onderscheiden van andere groepen. Als gevolg daarvan lijkt de vraag ‘Waar wil ik bij horen?’ soms belangrijker dan de vraag of men de muziek die bij de betreffende groep hoort om de muziek zelf waardeert. Ook in het kerkelijk segment van onze samenleving zien we groeperingen met een eigen muziekcultuur: iedere gemeenschap heeft een eigen manier van omgaan met muziek, een eigen ‘nestklank’.

Muziek is ook afspiegeling van de menselijke geest. Zij ontstaat uit een samenspel van klanken die buiten ons bestaan, en klanken die we innerlijk menen te horen. Dit samenspel hangt samen met het ‘autobiografisch’ luisteren, waarin de persoonlijke ervaring van de luisteraar en zijn associaties een rol spelen. Afwijzing dan wel acceptatie van bepaalde muziek kan voortkomen uit het autobiografisch luisteren. Onbekende muziek ‘landt’ bij sommige luisteraars moeilijk; anderen die meer open staan voor nieuwe indrukken, zullen onbekende muziek met enthousiasme begroeten.

Muziek komt dus niet eenduidig over. Het luisterend individu bepaalt zelf wat hij al dan niet wil accepteren, wat goed voor hem is en wat niet. Dat geldt ook in de liturgie. Door associaties, persoonlijke ervaringen en collectieve opvattingen kan muziek ervaren worden als door God gegeven en op Hem gericht, ook al is de muziek niet voor een liturgisch doel gemaakt. Deze gedachtegang gaat uit van de opvatting dat er in de liturgie plaats kan zijn voor niet specifiek religieuze elementen, die in de liturgische context dienend worden ingebracht en dan ook religieuze betekenis kunnen krijgen. Valt er dan nog duidelijk onderscheid te maken tussen liturgische muziek en wereldlijke muziek? Dat is maar de vraag.

Een voorbeeld van een wereldlijke compositie binnen een liturgische context is de tango die tijdens de prinselijke huwelijksdienst op 2 februari 2002 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam

ten gehore werd gebracht. Het stuk behield zijn autonomie – de vrijheid om zijn eigen wetten te volgen, namelijk die van de tango – terwijl het tegelijkertijd een nieuwe betekenis kreeg: het gaf de liturgie een bijzondere eigen kleur. De uitwerking hiervan was zowel vervreemdend als ontroerend. Kennelijk kunnen mensen seculiere muziek zelf tot geestelijke muziek maken als zij ‘hun’ muziek meenemen naar de kerk en er een nieuwe waarde aan toekennen. Dit geldt bijvoorbeeld ook de muziek die ouders voorstellen voor de dienst waarin hun kind gedoopt wordt, en zo kunnen bij een rouwdienst nabestaanden troost vinden in het luisteren naar de muziek die voor de overledene een speciale betekenis had. De muziek weerspiegelt dan de religieuze beleving en het gevoelsleven van degenen die haar hebben gekozen.

Ambachtelijke aspecten

Geen twee mensen horen een gegeven muziekstuk op geheel dezelfde wijze. Anderzijds: geen twee binnen dezelfde cultuur opgegroeide mensen horen een tot die cultuur behorende compositie geheel verschillend. Als dit waar is, kan het zin hebben suggesties te doen voor een gerichte muziekk keuze en een doordachte uitvoeringswijze, die mogelijk kunnen rekenen op brede herkenning binnen de gemeente.

Er kunnen relaties bestaan tussen de taal van muziek en specifieke menselijke ervaringen, ervaringen die zowel individueel als gemeenschappelijk worden beleefd. Het kan intensiverend werken voor de muzikale beleving en de liturgische betrokkenheid wanneer hiermee rekening wordt gehouden. Het voorbeeld van de alternatim-praktijk – de afwisseling tussen eenstemmige en meerstemmige, maar bijvoorbeeld ook tussen vocale en instrumentale muziek waarbij het gaat om ‘vraag’ en ‘antwoord’ – kan hier ter verheldering dienen. De alternatim-praktijk is op te vatten als een uiting van de menselijke behoefte ervaringen met elkaar te delen. De wederkerigheid die deze wijze van musiceren kenmerkt, bevordert de gemeenschapszin doordat men elkaar aanvult. De alternerende voordracht vormt de basis voor technieken als echo, canon en imitatie. Ook hierin kan – door het doorgeven en overnemen van muziek – het delen-met-elkaar worden ervaren. De ontvankelijkheid voor dergelijke muziek kan extra groot zijn wanneer mensen bij elkaar komen om verdriet dan wel vreugde met elkaar te delen, zoals in rouw- en trouwvieringen.

Men kan in muziek evenveel of even weinig horen als men 'oren heeft om te horen', maar nooit is zij uitgeput: steeds kan men er dieper in doordringen. Hiervoor is – ook ten aanzien van de liturgische muziek – naast de muzikale beleving een beroep op de rationaliteit noodzakelijk. Gemoed en verstand sluiten elkaar niet uit. Muziek doet – binnen en buiten de liturgie – niet alleen een beroep op het subjectieve en onbepaalde, maar ook op het objectieve en bespreekbare. Hierdoor kan muziek gecomponeerd, geïnterpreteerd en geanalyseerd worden. Zo is muziek die snel, sterk, staccato en helder klinkt bedoeld om een vrolijke en opwindende indruk te wekken. Daartegenover werkt langzame, zachte, legato en donker klinkende muziek droevig en rustgevend. Muziek laat zich dus beschrijven in termen die voortkomen uit de beleving, maar er liggen ambachtelijke aspecten aan ten grondslag.

Een voorbeeld van die ambachtelijkheid is de liturgische volkszang die sinds de tijd van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) opgeld heeft gedaan. Op tal van plaatsen ontstond de vraag naar nieuwe taal, dus ook naar nieuwe muziek die zou aansluiten bij het gevoelen, bij de belevingswereld van de mens van nu. Componisten introduceerden technieken die ontleend werden aan het gregoriaans en de volksmuziek, aan romantische harmoniek of aan de moderne theaternmuziek. Deze compositietechnieken kunnen de emotie en de verbeeldingskracht van mensen oproepen, doordat de muziek zelf een afbeelding van het emotionele leven lijkt te zijn, een tonale projectie van gevoelsvormen. Toch ontstond geen kunst-, luister- of amusementsmuziek, maar muziek die elementair is: sober, puur en dienstbaar. De ambachtelijke beheersing van de aangeduide compositietechnieken wordt verbonden met de toepassing daarvan binnen de eigen specifieke context. Dat brengt met zich mee dat de uitvoering van deze muziek veelal een obligaatskoor, een geschoolde voorzanger en een verscheidenheid aan instrumenten veronderstelt.

Woord en toon

Hierboven is gezegd dat woord en toon eigen werelden vertegenwoordigen. Tot nu toe is hier steeds gesproken over de 'toonwereld' als muziek die pure klank is, volledig zichzelf. De meeste liturgische muziek is echter gerelateerd aan het woord, vooral aan bijbel- of liedtekst, dat dan wordt gezongen. De nadruk die in de liturgie op het zingen wordt gelegd, is vanuit

bijbels perspectief niet verwonderlijk. God troont immers op de lofzangen van Israël (Psalm 22:4).

Binnen de vocale muziek wordt traditioneel onderscheid gemaakt tussen *cantus* (gezag) en *musica* (muziek). Cantus-muziek is in zekere zin hét middel voor gemeenschappelijke expressie. Feitelijk komt zij neer op 'spreken op verheven toon'. De melodie staat niet op zichzelf, maar is draagster van de tekst. Daarom moet de melodie bij de tekst aansluiten. Zij draagt ertoe bij dat de inhoud van de tekst tot zijn recht komt en de expressie van de zangers wordt opgeroepen. De gezongen acclamatie bij de voorbede is daarvan een voorbeeld. Musica-gezangen – die tot de 'kunstmuziek' behoren en daardoor vaak uitgevoerd worden door cantorij of koor, met of zonder instrumentale begeleiding – hebben een andere verhouding tot de liturgie. Hun taal is vooral die van de muziek. In al deze gevallen blijft de vocale of vocaal-instrumentale muziek haar eigen rol vervullen, haar eigen taal spreken, met de tekst mee. De 'tekst-taal' is aan de muziek niet vreemd; ook gesproken woorden zijn klinkende taal. Overigens bestaat er muziek die, hoewel zij zuiver instrumentaal is, tóch een relatie heeft met tekst. Gedacht wordt aan het zelfstandige (orgel)koraal, het voorspel voor een te zingen lied en andere composities waarin een liedmelodie te horen is. Door te luisteren kan de gemeente de muziek met de liedtekst associëren.

Talrijk zijn de uitspraken die erop duiden dat de tekst door toevoeging van muziek een meerwaarde krijgt, vooral als het over zingen en bidden gaat: 'wie goed zingt, bidt dubbel' (Augustinus), muziek maakt de tekst 'levendig' (Luther), het woord wordt door de werking van de melodie 'als door een trechter in de mens gegoten' (Calvijn). Het lied heeft dus een verkondigende functie; de tonen van de muzikant geven menig lied zijn ware aard, zijn ziel. Zang en muziek zijn expressiemiddelen die het pure gesproken woord ver overstijgen.

Toch kan niet altijd duidelijk verschil worden gemaakt tussen woord en toon. In de liturgie wordt vaak gebruikt gemaakt van een muzikale reciteerformule, bijvoorbeeld bij het voorbidden, die als een soort melodische kapstok, een muzikaal houvast, een regulator van de tekstdeclamatie fungeert. In feite krijgt elke gesproken zin zijn ware betekenis door de manier waarop de woorden worden uitgesproken. De intonatie kleurt de taal. Vooral het muzikale aspect van liturgisch gezang heeft een kracht in zich, die de taal van de liedtekst performatief maakt. Zo brengt de gemeente God de lof tóe wanneer zij zijn

lof zingt; zo gebeurt er wat er wordt gezongen. Zo'n lofzang is uiting van geloof. Daarvan is niet alleen sprake als de gemeente God prijst, maar ook als zij in het doodsgebied van Babel uitroept: 'Jeruzalem, jou zal ik nooit vergeten!' (Psalm 137:5). In het laatste geval is zingen tevens 'inning' van geloof: je zingt omdat je leeg bent, je zingt zoals je drinkt: van dorst. Kortom: hoe verschillend hun werelden ook zijn, in de liturgie kunnen woord en toon niet buiten elkaar.

Handreiking bij het musiceren in de liturgie

Alle musiceren in de liturgie is in wezen ter meerdere eer en glorie van God (*ad maiorem Dei gloriam*). Het gaat er in de liturgie dus niet primair om – door muziek – emotionele 'behoefsten' te bevredigen of affecten op te roepen. De gemeente komt samen om Gods heerlijkheid te eren. Daarom is het ook de gehele gemeente die musicert. Het verdient een pleidooi dat degenen die de liturgische muziekkeuze voor de viering bepalen, zich om de – wellicht pluriforme – gemeente bekommeren. De kerkmusicus zal er met het oog op de gemeente zorg voor dragen dat de muziek in de eredienst op een ambachtelijke manier wordt uitgevoerd. Het spreekt voor zich dat originaliteit en artisticeit daarbij onmisbaar zijn.

Cantor, organist en cantorij gaan andere gemeenteleden voor op de weg van het musiceren. Kerkmusicici én voorgangers worden uitgedaagd kansen te creëren voor het interactief handelen van gemeenteleden: wanneer gemeenteleden worden ingeschakeld – iets dat regelmatig voorkomt bij doopdiensten en andere gelegenheden – is de betrokkenheid vaak extra groot. Met muziek als medium richten kerkmusicus en voorganger zich zo, samen met de zingende, bewegende, op instrumenten spelende, roepende en luisterende gemeente, tot God in lofprijzing en aanbidding.

De muziek in de liturgie wordt ter plekke ge(re)produceerd (live uitgevoerd). Daarbij wordt geen stem of instrument bij voorbaat buitengesloten. Bij de keuze van zowel instrumentale als – tekstueel passende – vocale muziek in de liturgie is het Woord als 'regerende instantie' cruciaal. Voorts wordt die keuze bepaald door de werking en aard van de muziek. De werking van muziek in de liturgie is afhankelijk van een drietal factoren:

de muziek (bron)

intentie – *meditatief, onrustig, evocatief, etc.*

tijdsduur – *kort, (te) lang*

stijl – *klassiek, gregorianiserend, jazz, etc.*
 genre – *strofelied, responsorium, fuga, menuet, etc.*
 het instrumentarium (zender)
 klank – *gemeentezang, cantor(ij), orgel, andere instrumenten*
 interpretatie
 kwaliteit
 ruimtelijke factoren – *akoestiek, ruimtelijke werking*
 de vierende gemeente (ontvanger)
 ontvankelijkheid – *voor bepaalde muzikale stijlen*
 gemoedstoestand – *droevig, vrolijk, onrustig, etc.*
 aard van de gemeente – *modaliteit*
 samenstelling van de gemeente – *sociale achtergrond, leeftijdsopbouw*

De aard van muziek die in de liturgie klinkt, is niet eenduidig. Het karakter van het musiceren kan zelfstandig zijn, begeleidend of versterkend.

Muziek is zelfstandig wanneer zij zelf een liturgisch onderdeel vormt:

verkondiging

- *door de gemeente gezongen (on)berijmde psalmen, kantieken, schriftliederen, etc.*
- *door de cantorij gezongen motet*
- *door de cantor gereciteerde lezing*

lofoffer

- *in sommige Anglicaanse kerken kent men de 'gospel-fanfare': de organist speelt direct aansluitend op de evangelielezing een kort en uitbundig werk*
- *het orgelspel na de dienst (dat men overigens zowel bij onze wester- als oosterburen in stilte aandachtig aanhoort) kan als zodanig worden aangemerkt*
- *Johann Sebastian Bach voegde aan zijn muziek toe: Soli Deo gloria*

divertissement (verstrooiing)

- *muziek tijdens ontspanningsmomenten in de liturgie: tijdens de collecte, etc.*
- *na de zegening van een huwelijk of levensverbintenis wordt gemusiceerd*

Muziek kan een begeleidende functie hebben wanneer zij klinkt tijdens momenten van fysieke beweging in de liturgie:

intocht

van gemeente, ambtsdragers, dopelingen, bruidspaar, etc.

offerande
communie

Versterkend is muziek wanneer zij vóór, tijdens of na gesproken liturgische onderdelen klinkt om deze kracht bij te zetten:

voorbereiding

de concentratie op de lezing, de overweging of het gebed wordt versterkt en gebundeld door muziek (bijv. korte improvisatie voorafgaand aan de lezing)

ondersteuning

vocaal(instrumentaal) geïmproviseerde lezing, instrumentale ondersteuning van de lezing, lied of koorwerk als overweging, instrumentale flarden die de gebedsstilte oproepen, muziek als woordeloos gebed

reactie

bezinnend orgelspel na de preek, muzikale reflectie op de gebeden

Verantwoording van de liedsuggesties

In dit Dienstboek worden na elk hoofdstuk in een apart overzicht suggesties voor liederen gedaan. Het materiaal is gekozen uit bundels die een min of meer officiële status hebben en uit enkele liedbundels die gebruikt worden in verschillende bewegingen binnen onze kerken: Liedboek voor de kerken, Zingend Geloven, Gezangen voor Liturgie, Oud-Katholiek Gezangboek, Liturgische Gezangen, Eva's Lied, Evangelische Liedbundel, Zingende Gezegend. De liturgische gezangen zijn als geheel, als tekstuele eenheid, aangeboden, tenzij de dichter zelf een geleding heeft aangebracht (bijv. Psalm 119 en Gezang 75 in het Liedboek voor de Kerken). In de keuze van liturgische gezangen is uitgegaan van de totale breedte van bovengenoemde bundels, zonder dat daarbij idiomatische voorkeuren een rol speelden. Indien een gezang onder verschillende melodieën in verschillende bundels voorkomt, wordt eerst de oudste tekstueel-muzikale combinatie genoemd.

In gevallen waarin de originele melodie voor de desbetreffende gelegenheid als ontoegankelijk werd ervaren, is – waar mogelijk – een alternatieve melodie (contrafact) genoemd. Een aantal liturgische gezangen werd uitgesloten van opname in de verwijzingslijst op grond van moeilijkheidsgraad (zingsbaarheid), bezetting (onmisbare participatie van koor of niet-toetsinstrumenten) en 'memorabiliteit' (het gemak waarmee men een melodie kan onthouden).

De liturgische gezangen moeten een bepaald artistiek gehalte hebben. Allereerst moeten tekst en muziek afzonderlijk artistieke waarde hebben: tekst en melodie bieden 'ruimte om in te wonen'. Daarnaast moeten tekst en muziek elkaar meerwaarde verlenen en de mogelijkheid in zich hebben een synergetisch proces aan te gaan: muziek vertelt een verhaal, tekst bevat innerlijke muziek. Het artistieke gehalte van een melodie is te beoordelen aan de hand van een goede verhouding met de tekst, de ontwikkeling in melodie, ritmiek en harmoniek (indien aanwezig) en een organische verhouding tussen deze parameters. Het artistieke gehalte van een tekst is te beoordelen aan de hand van het gebruik van de Nederlandse taal, het bijbels-theologisch gehalte, het poëtisch gehalte (stijlmiddelen, consistent gebruik van taalvelden, consistent gebruik van beelden, metrum) en inclusief taalgebruik.